

«Κοινοβουλευτισμός, ούτος ο εχθρός»

Μια οργάνωση της ριζοσπαστικής δεξιάς: η Εταιρεία «Ελληνισμός» 1898-1910

Στο άρθρο αυτό, που βασίζεται στη διπλωματική μεταπτυχιακή μου εργασία¹, θα αναφερθώ σε μερικές πτυχές της ιδεολογίας και της δράσης της εταιρείας «Ελληνισμός», μιας οργάνωσης της ριζοσπαστικής δεξιάς που έδρασε στο ελληνικό βασίλειο στις αρχές του εικοστού αιώνα. Η μελέτη μου θέλει να συμβάλει σε δύο πεδία συζήτησης των ιστορικών.

Το πρώτο αφορά το φασισμό και την προέλευσή του. Μπορούμε να δούμε τον «Ελληνισμό» ως έναν ενδιάμεσο κρίκο στην πορεία της αστικής κοινωνίας από το φιλελευθερισμό στο φασισμό, ως μια μεταβατική μορφή πολιτικής ιδεολογίας και δράσης. Αυτό θα φανεί καλύτερα με αναφορές στην ιδεολογική διαδρομή του προέδρου της εταιρείας Νεοκλή Καζάζη, ενός συντηρητικού φιλελευθέρου και εκσυγχρονιστή, ενταγμένου στο τρικουπικό κοινωνικό μπλοκ στη δεκαετία του 1880, προς τον πρωτοφασισμό². Ο φασισμός όμως είχε μια έντονα πληθειακή διάσταση, ενώ ο «Ελληνισμός», παρά τα σχετικά βήματα που έκανε, παρέμεινε μια αστική οργάνωση, όπως υποδεικνύουν η κοινωνική του σύνθεση, η ατελής υιοθέτηση της σκοπιάς των λαϊκών τάξεων (πίσω από την οποία προβάλλει ενίοτε ο φόβος και η αντιπαλότητα προς αυτές), αλλά και ορισμένες αντιλήψεις περί ευπρέπειας. Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι δεν βρίσκεται στις προθέσεις μας να κατασκευάσουμε μια εξελικτική αλυσίδα των ιδεολογικών ειδών, ότι είναι λάθος να χαράζουμε ευθείες γραμμές που οδηγούν από ένα σύστημα ιδεών σε ένα «επόμενο» κι ότι η μετάβαση, για την οποία γίνεται λόγος, γνωρίζουμε βέβαια ότι έλαβε χώρα στο μεσοπόλεμο σε μεγάλη κλίμακα, όμως δεν ήταν γενικά αναπόφευκτη: άλλωστε ο Καζάζης ασκεί κριτική στο φασισμό το μεσοπόλεμο, όταν θα υπάρξουν στην Ελλάδα αρκετοί που θα γοητευθούν απ' αυτόν.

Δεύτερον, η μελέτη αυτή φιλοδοξεί να συμβάλει στα ρήγματα³ που έχουν δημιουργηθεί σε μια κυρίαρχη, μετά τη μεταπολίτευση, ιστοριογραφική παράδοση, η οποία θεωρεί ότι στην ελληνική πολιτική σκηνή του 19ου αιώνα περίπου δεν υπήρχαν διακυβεύματα πέραν της νομής κρατικών θέσεων και παροχών που μιλά για αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές συγκρούσεις (οι οποίες, ακόμα και αν υπήρχαν, δεν εξέβαλαν στην πολιτική σκηνή) και για κυριαρχία των πελατειακών σχέσεων, χάρις στις οποίες οι άρχουσες τάξεις

μπορούσαν να άρχουν χωρίς προβλήματα. Προφανώς σ' ένα τέτοιο σκηνικό δεν υπάρχει χώρος για ανταγωνιστικά ιδεολογικά ρεύματα που συγκροτούνται σε αναφορά με μείζονα διακυβεύματα της ελληνικής κοινωνίας.

Για να υποστηρίξει κανείς πειστικά το αντίθετο, θα πρέπει να δείξει ότι ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα, όπως η ριζοσπαστική δεξιά, είχαν κάποιο βάρος, αντιπροσώπευαν ευρύτερες τάσεις της κοινωνίας, από την οποία τα αποσπούμε για να τα μελετήσουμε· ότι δεν επρόκειτο για περιθωριακά φαινόμενα ή για συλλήψεις μετρημένων στα δάχτυλα διανοουμένων, που εισάγουν από την Ευρώπη ιδέες χωρίς κανένα αντίκρισμα στην ελληνική κοινωνία⁴.

Ο «Ελληνισμός», στην περίπτωσή μας, το 1909 φτάνει να έχει 5.000 μέλη και αρκετά τμήματα στην επαρχία⁵, νούμερο σημαντικό για μια εποχή χωρίς μαζικές οργανώσεις και κόμματα. Το ακροατήριο σε κάποιες από τις συγκεντρώσεις που οργάνωσε υπολογιζόταν σε αρκετές χιλιάδες⁶ και συναντά κανείς αρκετά συχνά στις εφημερίδες ειδήσεις για τις δραστηριότητές του και συνεντεύξεις στελεχών του. Ο αυστριακός πρέσβης, το Σεπτέμβριο του 1909, τον αναφέρει στους ανωτέρους του ως «πατριωτική οργάνωση με μεγάλη επιρροή»⁷ κι έχουμε διάφορες εκ των υστέρων μαρτυρίες που υποδεικνύουν το κύρος που είχε⁸. Κάποια μέλη του εκλέγονται βουλευτές και στις πρώτες εκλογές του 1910 ο Καζάζης θα καταλάβει τη δεύτερη θέση στα εκλογικά τμήματα της Αθήνας, μπροστά και από τον Βενιζέλο⁹. Με λίγα λόγια, ο «Ελληνισμός», χωρίς να ξεπεράσει ένα μέσο βεληνεκές, σαφώς είχε απήχηση και έπαιξε αρκετά σημαντικό ρόλο στην πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα.

Μια δεύτερη στρατηγική υπονόμησης της εικόνας που έχει σχηματιστεί, για μια άρχουσα τάξη που συγκροτείται στο πεδίο της πολιτικής και του κράτους και που κυριαρχεί μέσω των πελατειακών σχέσεων, είναι να αναδειχθεί η ιστορικότητα της εικόνας αυτής: δεν προέρχεται μόνο από νεότερες μελέτες με «εκσυγχρονιστική» οπτική, που καταγγέλλουν τους αρχαϊσμούς και τη στασιμότητα της ελληνικής κοινωνίας, αλλά σε μεγάλο βαθμό κληροδοτήθηκε σ' αυτές από την κριτική που ασκήθηκε στο πολιτικό σύστημα εκείνη την εποχή και η οποία πέρασε στους συγγραφείς του μεσοπολέμου ως κοινός τόπος και ως ιστορική συνείδηση, απαλλαγμένη από τη συγκρουσιακή της διάσταση. Θα εξετάσουμε, λοιπόν, την έννοια της βουλευτικής ολιγαρχίας που ανέπτυξε (και) ο Καζάζης, την προέλευσή της, τα συμφραζόμενα και την τύχη της.

Ο «Ελληνισμός» έδρασε από το 1892 ως το 1934. Η μακροβιότητα της εταιρείας οφείλεται στη σύνδεσή της με την προσωπικότητα του Νεοκλή Καζάζη, του οποίου ο θάνατος σήμανε και το τέλος της. Εδώ θα περιοριστούμε στα χρόνια από το 1898, έτος έκδοσης του ομώνυμου περιοδικού, ως το 1910, όταν ο «Ελληνισμός» παρακμάζει και αποψιλώνεται από μέλη και στελέχη, στα πλαίσια των ανακατατάξεων οι οποίες σημειώθηκαν με τη λύση της κρίσης που προκάλεσε το κίνημα στο Γουδί, μέσα από την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία. Τα χρονικά αυτά όρια τέθηκαν από το υλικό που μελετήθηκε, δικαιολογούνται όμως και αν χρησιμοποιήσουμε ευρύτερα κριτήρια: πρόκειται για μια περίοδο με μεταβατικό χαρακτήρα, κατά την οποία οι ισορροπίες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού είχαν κλονιστεί.

Ο δρόμος του εκτεταμένου εξωτερικού δανεισμού είχε κλείσει μετά την πτώχευση του 1893, η καλλιέργεια της σταφίδας, του σημαντικότερου εμπορευματικού αγροτικού προϊόντος, δοκιμαζόταν από την κατάρρευση της τιμής της, η γονιμότητα της γης είχε αρχίσει να

κάμπτεται, τα τοιφλίκια της Θεσσαλίας αμφισβητούνταν όλο και περισσότερο. Η συσσώρευση του κεφαλαίου, αργή αλλά σταθερή, όξυνε τις κοινωνικές ανισότητες και απειλούσε τη θέση των μικροαστών, σημειώνονται οι πρώτες σημαντικές απεργίες, ενώ το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό κέντρο βάρους μετατοπιζόταν ακόμα πιο αποφασιστικά προς τις πόλεις. Το πολιτικό σύστημα έδειχνε να έχει χάσει την ικανότητά του να απορροφά τις κοινωνικές εντάσεις και είχε μπει σε μια φάση αστάθειας. Η ήττα στον πόλεμο του 1897 είχε εντείνει την απονομιμοποίησή του και τις ιδεολογικές αναζητήσεις, ενώ είχε γίνει φανερό ότι επίκειται η τελευταία πράξη του Ανατολικού ζητήματος και τα άλλα βαλκανικά κράτη πρόβαλλαν ως ισχυροί ανταγωνιστές. Οι εφημερίδες, των οποίων η κυκλοφορία αυξάνει κατακόρυφα εκείνα τα χρόνια, παίζουν σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση του αντικομματικού και αντιπλουτοκρατικού πνεύματος που χαρακτηρίζει το Γουδί.

Γίνεται λοιπόν αισθητή η ανάγκη για κάποιου είδους αναδιάταξη του συστήματος κυριαρχίας – την οποία τελικά θα πραγματοποιήσει ο Βενιζέλος. Θα πρέπει να δούμε τη δράση του «Ελληνισμού» ως μια απόπειρα, ανάμεσα σε άλλες, απάντησης στην κρίση και στις πιέσεις, εσωτερικές και εξωτερικές, που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος και οι άρχουσες τάξεις. Η πρότασή του συνίσταται, βασικά, στην ανατροπή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ενός καθεστώτος στο οποίο ήταν ισχυρή η παρουσία του λαϊκού παράγοντα (όλοι οι άντρες είχαν δικαίωμα ψήφου, πρακτικά από το 1843), και την αντικατάστασή της από ένα ισχυρό αυταρχικό κράτος. Ο μεν αυταρχισμός είναι διάχυτος στα άρθρα των εντύπων της εταιρείας: «Η νόσος [του κοινοβουλευτισμού] είναι ανίατος. Απαιτείται ιατρός τολμηρός, μη διστάζων να προβή εις την θεραπείαν, παρά πάσας του νοσούντος τας διαμαρτυρίας». «Όπου δεν πίπτει λόγος, πίπτει ράβδος. Της ράβδου, και μόνον της ράβδου, ποιησάτω χρῆσιν ο ελληνικός λαός»¹⁰.

Η δε ισχύς είναι ως έννοια κεντρική στην κοσμοεικόνα που διαμορφώνεται μέσα από τις στήλες του «Ελληνισμού» και διακηρύσσεται ότι «η ισχύς είναι η διευθύνουσα δύναμις τα του κόσμου τούτου πράγματα». Η νέα κοσμοεικόνα έρχεται να αντικαταστήσει τη φιλελεύθερη. Ενώ ο Καζάζης, το 1879, θεωρούσε ότι «πάσα σφάκρων κυβέρνησις» βασιίζει «το κοινωνικόν αυτής κύρος ουχί επί της ισχύος ή της βίας, αλλ' επί της συγκαταθέσεως των πολιτών», το 1905 διακηρύσσεται ότι «η πολιτική διοίκησις δεν λειτουργεί πάντοτε διά των υποχωρήσεων. Παρίσταται πολλάκις ανάγκη δυνάμεως ισχυράς, της πυγμής»¹¹. Το φιλελεύθερο ιδεώδες της ισορροπίας των εξουσιών, και οι σχετικές λεπτομερείς επεξεργασίες, αντικαθίσταται από αυτό μιας ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας – το οποίο διαπλέκεται με τον εθνικισμό και το милитарισμό και θεμελιώνεται με την επίκληση του Μακιαβέλι αλλά και του διαλόγου Αθηναίων-Μηλίων στον Θουκυδίδη. Κατοχυρώνεται ιδιαίτερα στο διεθνές πεδίο, όπου «αι κατακτητικαί ορμαί» και ο «ιμπεριαλισμός» παρουσιάζονται ως το πνεύμα της εποχής, στο οποίο η Ελλάδα πρέπει να προσαρμοστεί για να επιβιώσει – παρότι τα μικρά μεγέθη της Ελλάδας αναπόφευκτα οδηγούν σε μια αμφίθυμη στάση απέναντι στην εκτροπή από την «ηθική» και τον «πολιτισμό»¹².

Βασική μονάδα, για την οποία διεκδικείται η ισχύς, είναι το έθνος-κράτος: αυτό πρέπει να είναι ισχυρό τόσο στο εξωτερικό, για να επεκτείνει τα σύνορά του στις θεωρούμενες ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και στο εσωτερικό, για να εμπεδώσει την τάξη που κλονίζεται και τη δημόσια ασφάλεια. Αν θα υπόκειται λιγότερο ή καθό-

λου στην επιρροή (μέσω του κοινοβουλευτισμού) των κατώτερων τάξεων, θα στέκεται ωστόσο «πατρικό» απέναντί τους και θα τις «προστατεύει». Η ενίσχυσή του συμπεριλαμβάνει και την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία, με στόχο την «ενίσχυσιν των παραγωγικών δυνάμεων»¹³ αλλά και την εξομάλυνση των κοινωνικών συγκρούσεων. Στο πρόγραμμα του «Ελληνισμού» ενσωματώνεται και το αναδυόμενο αίτημα για εργατική νομοθεσία και η εταιρεία επιχειρεί να προσεταιριστεί τις κατώτερες τάξεις: όχι μόνο υιοθετεί μια αντιπλουτοκρατική ρητορεία, αλλά και αποδέχεται την κινητοποίηση των μαζών, εφόσον εκτιμά ότι μ' αυτή προωθούνται οι στόχοι της. Ο εθνικισμός συνδέεται με αυτές τις προτάσεις, παρέχει τη νομιμοποιητική τους βάση και είναι κυρίως αυτός που δίνει τη δυνατότητα μαζικής απεύθυνσής τους. Άλλωστε, ο «Ελληνισμός» δεν έγινε ποτέ μια ανοιχτά πολιτική οργάνωση: παρέμεινε, πρώτα και κύρια, μια συλλογικότητα με βασικό πεδίο παρέμβασης τα λεγόμενα «εθνικά θέματα».

Στην πρώτη δεκαετία της ύπαρξής της, η εταιρεία οργάνωσε εθνικιστικά συλλαλητήρια και προσπάθησε να καλλιεργήσει «εθνικό φρόνημα» με εκδόσεις βιβλίων και του ομώνυμου περιοδικού. Η τομή στην απήχησή της σημειώνεται το 1903, όταν ο Καζάξης εκμεταλλεύεται την ιδιότητά του ως πρύτανη του πανεπιστημίου για να αναλάβει μια εκστρατεία ανά την Ευρώπη «υπέρ των δικαίων του ελληνισμού». Στην επιστροφή του, του γίνεται ενθουσιώδης υποδοχή από σωματεία και επισήμους, ο ίδιος αποκαλείται «εθνικός απόστολος» και ο «Ελληνισμός» «το εθνικώτατον των ελληνικών σωματείων»¹⁴. Η «σταυροφορία» στο ευρωπαϊκό κοινό θα επαναληφθεί και τα επόμενα χρόνια, με επίκεντρο το Μακεδονικό, θα οργανωθούν διαδηλώσεις και ομιλίες, η εταιρεία θα αποκτήσει ένα είδος φοιτητικής νεολαίας και το 1906 έχει πια 20 τμήματα στην επαρχία.

Η απήχηση που αποκτούν οι ενέργειες του «Ελληνισμού» ανοίγουν το δρόμο για μια πιο άμεση πολιτική παρέμβαση των κύκλων που συσπειρώνει, καθώς συνειδητοποιούν ότι είναι σε θέση να αποκτήσουν μαζικό λαϊκό ακροατήριο. Έχουμε έτσι στο λόγο του «Ελληνισμού» μια μετατόπιση των ευθυνών για την εθνική δυσπραγία από τα άτομα προς το κράτος: ενώ το 1898-9 ως μείζον πρόβλημα προβαλλόταν ο εγωισμός των ατόμων και η απειμπόληση του εθνισμού και του καθήκοντος προς την πατρίδα, το 1903-4 ήταν η αδράνεια του κράτους και η κακοδιοίκηση¹⁵. Η καταστροφολογία, για τους κινδύνους που απειλούν την Ελλάδα, εντείνεται και στο στόχαστρο μπαίνει η συναλλαγή (οι πελατειακές σχέσεις), που παραλύει το κράτος και ροκανίζει τον προϋπολογισμό. Η ριζοσπαστικοποίηση του «Ελληνισμού» (σε σχέση με την ημικρατική του φυσιογνωμία ως τότε) εκδηλώνεται με αιχμές κατά του πολιτεύματος και, στις εκλογές του 1905, αντιπαραθέτει τον εθνικό αγώνα στο «βόρβορο των κομματικών και εκλογικών οργίων». Όταν δολοφονείται ο Δηλιγιάννης, η εταιρεία επισημαίνει ότι «η πολιτειακή έκλυσις έφθασεν εις το άκρον» και καλεί στην «υπέρ της τάξεως και της ευνομίας εξέγερσιν του ελληνικού λαού»¹⁶. Στην εβδομαδιαία εφημερίδα, που εκδίδει στη συνέχεια, σχολιάζεται μια μεγαλύτερη γκάμα θεμάτων απ' ό,τι στο περιοδικό, ο πολιτικός λόγος γίνεται σταθερός και μόνιμος και η αντικοινοβουλευτική κριτική δεν ασκείται πια μόνο σε ένα αφηρημένο επίπεδο, αλλά γειώνει στην καθημερινότητα.

Ο «Ελληνισμός» υποστηρίζει την «εξέγερσιν της λαϊκής συνειδήσεως» που προηγήθηκε του κινήματος στο Γουδί, μετέχει στις συνεννοήσεις με τους υπαξιωματικούς που το προετοίμασαν, παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση της «Ένωσης Ελληνικών Σωματεί-

ων», η οποία φιλοδοξούσε να αποτελέσει πολιτικό στήριγμα του Στρατιωτικού Σύνδεσμου¹⁷. Ωστόσο, η στάση του στη συνέχεια μπορεί να χαρακτηριστεί μάλλον ως συντηρητική: δεν ανέπτυξε περισσότερο τον πολιτικό και οικονομικό αντιφιλελευθερισμό του, μάλλον τρόμαξε από την όξυνση της ταξικής πάλης, ενώ από το Στρατιωτικό Σύνδεσμο αποστασιοποιήθηκε σχετικά γρήγορα και απηύθυνε εκκλήσεις στο βασιλιά να κηρύξει δικτατορία. Στις δύο εκλογές του 1910 εκλέγονται κάποια μέλη του, τα οποία όμως δεν εκπροσωπούν τον «Ελληνισμό» και ακολουθούν αποκλίνουσες πολιτικές διαδρομές. Μετά την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, μπορούμε να εικάσουμε την απομαζικοποίηση της εταιρείας, όπως υποδεικνύουν και τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει¹⁸.

Ο Καζάξης κατηγορήθηκε ότι «διοικεί απολυταρχικώς την Εταιρεία» και, πράγματι, υπήρχε υψηλός βαθμός συγκεντρωτισμού στη λειτουργία της. Θα ήταν λάθος όμως, τουλάχιστον για την περίοδο της ακμής της, η πλήθωρική παρουσία του Καζάξη να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η εταιρεία απλώς αποτελούνταν από οπαδούς του προέδρου της: οι εσωτερικές διαφωνίες, όπως σε μια περίπτωση που τις εντοπίσαμε, δεν έβγαιναν προς τα έξω¹⁹. Στον «Ελληνισμό» συσπειρώνονταν και συνδιαμόρφωναν τις απόψεις του ένα πλήθος ανθρώπων, από τους οποίους πολλοί είχαν δικό τους αυτόνομο πολιτικό ρόλο, εκλέγονταν βουλευτές, αρθρογραφούσαν σε εφημερίδες ή μιλούσαν σε συλλαλητήρια²⁰. Απ' αυτούς, οι περισσότεροι προέρχονταν από το παλιό τρικουπικό κοινωνικό μπλοκ κι ο διάδοχος του Τρικουπή, Θεοτόκης, αποσπά κάποια θετικά σχόλια από τις στήλες του *Ελληνισμού*, για να κατακεραυνωθεί όμως αργότερα ως ο κατ' εξοχήν εκπρόσωπος της κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας. Δεν λείπουν βέβαια και διαφορετικές πολιτικές προτιμήσεις, είναι όμως σημαντικό το ότι το δηλιγιαννικό μπλοκ σχεδόν απουσιάζει.

Όσον αφορά την κοινωνική σύνθεση της εταιρείας, συγκρότησα έναν κατάλογο περίπου 200 μελών της που αναφέρονται στα έντυπά της ως το 1910 και των οποίων γνωρίζουμε το επάγγελμα. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει όσους στελεχώνουν τα ανώτατα κλιμάκια του κρατικού μηχανισμού (δικαστικοί, αξιωματικοί, καθηγητές πανεπιστημίου, τμηματάρχες υπουργείων κ.λπ.) και αποτελεί το 33% του συνόλου (αλλά το 55% των κατά καιρούς μελών του ΔΣ). Στη δεύτερη εντάσσονται ελεύθεροι επαγγελματίες και μορφωμένα μεσαία στρώματα (δικηγόροι, γιατροί, διευθυντές σχολείων και εφημερίδων κ.λπ.), με 22% των μελών των ΔΣ και 42% του συνόλου, ενώ στην επαρχία το ποσοστό τους εκτινάσσεται σε 60%: πρόκειται για τις προσωπικότητες κύρους των τοπικών κοινωνιών που ηγούνται των τμημάτων του «Ελληνισμού» (των οποίων γνωρίζουμε κυρίως τα προεδρεία). Υπάρχουν, τέλος, όσοι κινούνται στο χώρο των επιχειρήσεων (έμποροι, βιομήχανοι, ανώτερα στελέχη τραπεζών), που αποτελούν γύρω στο 20% του συνόλου και των ΔΣ, ποσοστό καθόλου αμελητέο.

Η μεγάλη πλειοψηφία, επομένως, των γνωστών σε μας (δηλαδή των ηγετικών και των πιο δραστήριων) μελών της εταιρείας ανήκει στην αστική τάξη, και όχι τόσο στο επιχειρηματικό κομμάτι της όσο σ' αυτό που οι γερμανοί ονομάζουν *Bildungsbürgertum* και οι ιταλοί *borghesia umanistica*. Πρέπει να επισημάνουμε δύο πράγματα: το ένα είναι η ουσιαστική απουσία γαιοκτημόνων και το άλλο είναι ότι, στο δείγμα που συγκροτήθηκε, σίγουρα υποαπεικονίζονται τα μικροαστικά στρώματα: δάσκαλοι, ράφτες, δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι συναντούνται σε μεγαλύτερη αναλογία στα λίγα ονόματα συνδρομητών του πε-

ριοδικού (που εντοπίστηκαν πάνω σε παλιά τείχη). Τέλος, οι σχέσεις του «Ελληνισμού» με το κεφάλαιο δεν περιορίζονταν στη συμμετοχή μεμονωμένων κεφαλαιούχων: τα έντυπά του τα στηρίζαν οικονομικά με καταχωρίσεις η Εθνική Τράπεζα, η Τράπεζα Αθηνών και άλλες επιχειρήσεις. Υπάρχουν επίσης διάφορες ενδείξεις για τη σύνδεσή του με γαλλικά οικονομικά συμφέροντα, κάτι που δεν έρχεται σε αντίθεση με τη ρητή (τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια) αγγλοφιλία του: κοινή συνισταμένη αποτελεί η προβολή του κινδύνου της Γερμανίας, που διεισδύει οικονομικά στην Ανατολή και επιβουλεύεται τον ελληνισμό²¹.

Στο άρθρο αυτό, θα εστιάσουμε σε τρία κομβικά σημεία του πολιτικού λόγου του «Ελληνισμού»: στην κριτική στον κοινοβουλευτισμό και στην έννοια της κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας, στον τρόπο με τον οποίο απευθύνεται στις κατώτερες τάξεις και στον εθνικισμό και τον τρόπο με τον οποίο συνδέεται με το σύνολο της πολιτικής πρότασης του «Ελληνισμού».

Ο αντικοινοβουλευτισμός

Τόσο ο Καζάζης όσο και άλλα μέλη του «Ελληνισμού» βρίσκονταν μεταξύ αυτών που αντιτίθονταν στην «απόλυτον κυριαρχίαν του λαού» στο πολιτικό σύστημα μετά το 1864²²: τα κλασικά επιχειρήματα που χρησιμοποιούνταν ήταν ότι με την (ανδρική πάντα) καθολική ψηφοφορία θριαμβεύει η ποσότητα επί της ποιότητας και οι «κάτω επί των άνω», ότι δεν δικαιούται κανείς να έχει λόγο για τα κοινά αν δεν είναι μορφωμένος ή αν δεν έχει περιουσία, ότι η βασιλεία πρέπει να συμμετέχει ενεργά στη διακυβέρνηση του κράτους, ότι οι τρεις εξουσίες συγχέονταν μεταξύ τους καθώς η νομοθετική (δηλαδή οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι του λαού) προσπαθούσε να ελέγξει την εκτελεστική και τη δικαστική, ότι το δημοκρατικό σύνταγμα δεν ανταποκρινόταν στον εθνικό χαρακτήρα και στην πολιτική ανάπτυξη του ελληνικού λαού αλλά είχε απλώς μεταφτευθεί από την Ευρώπη²³.

Μέσα από τα κείμενα του Καζάζη διαφαίνονται δύο ειδών αιτίες της αντίθεσής του στη λαϊκή συμμετοχή στο πολιτικό σύστημα. Η πρώτη είναι ότι, λόγω της «αποστροφής του πλήθους προς πάντα νεωτερισμόν», παρεμποδίζεται η πρόοδος και ο αστικός εκσυγχρονισμός της χώρας. Η δεύτερη είναι ο φόβος των μαζών και της παρεκτροπής τους, η αίσθηση της απειλής από «τα αναρχικά ένστικτα του όχλου»²⁴. Επρόκειτο για ένα φιλελεύθερο αντικοινοβουλευτισμό, καθώς βασικές έννοιες στη σκέψη του ήταν η πρόοδος, η διάκριση των εξουσιών, το άτομο και η ελευθερία του – στην πολιτική και την οικονομία. Αν όμως έτσι κι αλλιώς ο κλασικός φιλελευθερισμός τασσόταν κατά της καθολικής ψηφοφορίας, η πολεμική σ' αυτή και μετά την κατάκτησή της λάμβανε μια αντιδραστική χροιά.

Η εξέλιξη του Καζάζη ως ηγέτη του «Ελληνισμού» θα είναι προς την απομάκρυνσή του από το φιλελευθερισμό και μια ριζική κριτική του κοινοβουλευτισμού. Κεντρική εδώ είναι η αλλαγή των αντιλήψεών του για το κράτος: από «το παμφάγον τέρας της πολιτείας» που απειλεί την ελευθερία του ατόμου, περνάει στο αίτημα για ένα ισχυρό κράτος, φορέα της εθνικής ψυχής και «κεντρικήν του λαού δύναμιν»²⁵. Η εξέλιξη αυτή ανταποκρινόταν σε μια γενικότερη άνοδο του κρατισμού στην ελληνική κοινωνία: η ενίσχυση των κρατικών μηχανισμών ίσως να μη συνεπάγεται λογικά αυταρχικές αντικοινοβουλευτικές λύσεις, για πολ-

λους όμως αυτά τα δύο ήταν συνώνυμα²⁶. Επιπλέον, όχι μόνο η βασική πηγή νομιμότητας μετατοπίζεται από το άτομο στο έθνος, αλλά στη φιλοσοφική σκέψη του Καζάζη οι έννοιες άτομο και ατομικότητα αντικαθίστανται από τις άνθρωπος και ανθρωπισμός²⁷.

Στο λόγο του «Ελληνισμού», ο κοινοβουλευτισμός κατηγορείται κυρίως ότι δεν μπορεί να εξασφαλίσει ένα ισχυρό στο εσωτερικό και στο εξωτερικό κράτος, αντίθετα το εξασθενίζει: ότι παράγει αταξία και απειθαρχία, «κατήργησεν αυτό το κράτος», αποτελεί «άρνησιν της τάξεως, της νομιμότητος, της πολιτικής και κοινωνικής κοσμιότητος», ότι ευθύνεται για την αναποτελεσματικότητα της διοίκησης και τις αποτυχίες στην εξωτερική πολιτική²⁸.

Η πολεμική αυτή αποκτά το χαρακτήρα συστηματικής κριτικής μέσα από τη σειρά άρθρων του Καζάζη, «Η χρεωκοπία του κοινοβουλευτισμού εν Ελλάδι», που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ελληνισμός* από το 1905 ως το 1909. Εκεί επισκοπείται η ελληνική ιστορία μετά το 1821: ο Καποδίστριας, ο Όθωνας, οι Συνταγματικοί αντίπαλοί τους που δυστυχώς επικράτησαν, οι εθνικές καταστροφές που συσσωρεύτηκαν μετά την καθιέρωση του κοινοβουλευτισμού. Την εξουσία έχει μια ολιγαρχία που έχει μεταβάλει τις επαρχίες σε φέουδά της, που επικυρώνει την κυριαρχία της στις εκλογές με αντάλλαγμα ρουσφέτια. Τα κόμματα είναι φατρίες χωρίς αρχές που λεηλατούν το δημόσιο ταμείο, οδηγώντας στη γενική διαφθορά και παράλυση. Εν ολίγοις, «ο κοινοβουλευτισμός κατήργησεν πάσαν ιδέαν προόδου, τάξεως, ευπρεπείας, πολιτισμού». Οι φατρίες είναι εξ ορισμού εγωιστικές και δεν μεριμνούν για τα γενικότερα προβλήματα του έθνους: άλλωστε, ο κοινοβουλευτισμός εν γένει είναι «ιδέα του μέρους και ουχί του συνόλου», του κόμματος δηλαδή και όχι του έθνους. Το συμπέρασμα είναι ότι «εν τη ήττη του κοινοβουλευτισμού κείται η εθνική σωτηρία». «Κοινοβουλευτισμός, ούτος ο εχθρός»²⁹.

Υπάρχει, ωστόσο, μια διστακτικότητα στο να προταθεί ρητά η πλήρης κατάργηση του κοινοβουλίου· ο Καζάζης συνήθως δεν ωθεί την κριτική του στα όρια της, όπως αυτά προδιαγράφονται από την επιχειρηματολογία του. Το στίγμα του «Ελληνισμού» δίνεται καλύτερα από την εξής διατύπωση του Καζάζη: «Η αντιπροσωπευτική πολιτεία, επί του παρόντος τουλάχιστον, είναι αναγκαίος και θεμελιώδης θεσμός» – ο ίδιος λίγο πριν ανέφερε ότι ζει «εν μεταβατική περιόδω»³⁰.

Μπορεί να διακρίνει κανείς ανάμεσα σε δύο κατηγορίες προτάσεων του «Ελληνισμού» για την «κατάλυσιν της κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας». Οι πρώτες ανήκαν στο παραδοσιακό σπλοστάσιο της φιλελεύθερης αντικοινοβουλευτικής παράδοσης, ήταν σαφώς πιο επεξεργασμένες και αποσκοπούσαν στην αποδυνάμωση της δημοκρατικής βουλής μέσα στα όρια του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος: προτεινόταν η ίδρυση Γερουσίας, η «αποκέντρωση» (δηλαδή η αυτονόμηση των κρατικών μηχανισμών από τον έλεγχο της Βουλής), η ενίσχυση των εξουσιών του βασιλιά³¹.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν προτάσεις που, παρότι χρησιμοποιούν ως σημείο αναφοράς παραδοσιακά πολιτικά πρότυπα, ιχνηλατούν μια νέου τύπου οργάνωση του κράτους. Μ' έναν αρκετά θολό τρόπο προβάλλεται η ιδέα ενός ισχυρού κράτους, διοικούμενου από έναν –και μόνο– άξιο και χαρισματικό ηγέτη, που θα μεριμνά για τις κατώτερες τάξεις και θα απελευθερώσει τους αλύτρωτους: ως πρότυπο αναφέρονται η Γερμανία του Βίσμαρκ, αλλά και ο Καποδίστριας. Η αναφορά στον τελευταίο ανακαλεί στερεότυπα μιας παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας: ο δίκαιος άρχοντας-πατέρας που προστατεύει τους

υπάρχουσες του από τις αυθαιρεσίες των δυνατών. Αυτά όμως είναι τα παλιά ρούχα που χρησιμοποιούνται για να ντύσουν ουσιαστικά μοντέρνες επιδιώξεις. Όταν ο Καζάζης δηλώνει ότι μόνη λύση βλέπει «το πολιτικό δόγμα του Κυβερνήτου: Λαϊκήν πολιτείαν υπό ισχυράν, πεφωτισμένην και αμερόληπτον ηγεσίαν ενός ανδρός», δεν παλινδρομεί στη σχετική παράδοση, αλλά την αξιοποιεί για να εκφράσει το όραμα του «λαϊκού κράτους». Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως το πιο προωθημένο σκέλος των προτάσεών του, καθώς ανταποκρίνεται, σε αντίθεση με τα προηγούμενα, στις ανάγκες της απεύθυνσης του αντικοινοβουλευτισμού στις κατώτερες τάξεις· υπενθυμίζουμε ότι η στρατηγική αυτή χρονικά έπεται του μεγαλοαστικού φιλελεύθερου αντικοινοβουλευτισμού.

Έτσι, στις παραμονές των εκλογών του 1910, η εφημερίδα της εταιρείας δίνει το σύνθημα της κατάλυσης του ολιγαρχικού κράτους: «Λαϊκή πολιτεία αντί της ολιγαρχικής. [...] Λαός ή ολιγαρχία. Τούτο είναι το ζήτημα». Η έννοια του λαϊκού κράτους δεν διευκρινίζεται παρά αρνητικά: δεν θα είναι αντιλαϊκό, δηλαδή δεν θα κυριαρχεί σ' αυτό η ολιγαρχία και η κεφαλαιοκρατία. Ούτε διευκρινίζεται η μορφή συμμετοχής του λαού στο κράτος, παρότι αναφέρεται ότι θα υπάρχει³². Το σίγουρο είναι ότι το λαϊκό προσανατολισμό του κράτους θα εγγυούνταν ο ηγέτης του, συνδεδεμένος απευθείας με το λαό, χωρίς τη διαμεσολάβηση της ολιγαρχίας, με εξουσίες που δεν θα υπόκεινται σε περιορισμούς. Το ηγετικό ιδεώδες υπήρχε και σε παλιότερα κείμενα του Καζάζη, είχε όμως διαφορετικά χαρακτηριστικά: επρόκειτο για τον Ολύμπιο Δία της πολιτικής κοινωνίας, την υψηλή προσωπικότητα, που όμως η δημαγωγία και ο όχλος παρεμπόδιζαν το έργο της. Τώρα, αντί για την αφ' υψηλού υπεροχή στο πεδίο του ορθού λόγου, ο ηγέτης χαρακτηρίζεται από τη λαϊκότητα, την ενσάρκωση στο πρόσωπό του της λαϊκής ισχύος και την εθνική του δράση. «Ζητείται ο δικτάτωρ εκείνος της εθνικής ιδέας», «ο παράκλητος ανήρ», «η στιβαρά χείρ», ο «ένοπλος προφήτης» που θα ασκήσει «λαϊκήν πολιτικήν άμα και αυτοκρατορικήν»³³.

Η μεταβατική φύση της ιδεολογίας του «Ελληνισμού», από τον αστικό αντικοινοβουλευτισμό στον πρωτοφασισμό, εκφράζεται και μέσα από τη σύγχρονη συνύπαρξη δύο διαφορετικών στάσεων. Αφ' ενός, της αντιπαλότητας προς τις κατώτερες τάξεις, όπως εκφράζεται και με την κριτική της καθολικής ψηφοφορίας³⁴ και από κάποιες αποστροφές του λόγου που εκφέρεται στα έντυπά του. Αφ' ετέρου, της προσπάθειας προσεταιρισμού τους, όπως εκφράζεται και μέσα από την επικρότηση της δράσης τους, την υιοθέτηση αιτημάτων τους και τη χρήση μιας αντιπλουτοκρατικής ρητορείας. Η υιοθέτηση της δεύτερης στάσης δεν εξοβελίζει εντελώς την (προγενέστερη) πρώτη. Ο συνδυασμός τους επιτυγχάνεται με την προσφυγή στο ιδεώδες του ισχυρού ηγέτη, με τον εθνικιστικό λόγο, κυρίως όμως μέσω του προσδιορισμού ως αντιπάλου της κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας.

Η κοινοβουλευτική ολιγαρχία

Η έννοια της βουλευτικής ολιγαρχίας δεν ήταν η πρώτη φορά που χρησιμοποιούνταν από τους έλληνες αντικοινοβουλευτικούς. Η καινοτομία του «Ελληνισμού» ήταν ότι τη συσχέτιζε όχι τόσο με το δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος και με το βαρύνοντα ρόλο του λαϊκού παράγοντα σ' αυτό, όσο με την καταπίεση και την απομύζηση που ο

τελευταίος υφίσταται σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Ο «Ελληνισμός» την προσδιορίζει όχι ως κοινωνική ομάδα προερχόμενη από το λαό και συνδεδεμένη μ' αυτόν, αλλά ως ξένη και εχθρική σ' αυτόν· ως αντίπαλο δηλαδή όχι μόνο νομοταγών αστών που επιθυμούσαν ένα μη φατριαστικό κράτος δικαίου, αλλά και των κατώτερων τάξεων. Ο Ν.Ι. Σαρρίτσος, αντίθετα, διαμαρτυρόταν το 1883 για την ταπεινή καταγωγή μελών της ολιγαρχίας που γίνονταν «ευτελείς δημοκόποι όπως τον όχλον σαγηνεύσασιν», η εφημερίδα *Νέα Ημέρα* το 1868 συνέδεε την κυριαρχία της με την «τρομοκρατία των ανυποδότητων» κι ο Αλεξ. Βυζάντιος το 1897-8 με οχλαγωγίες ενάντια στο παλάτι. Ακόμα κι ο Δ. Βερναρδάκης το 1875, ο οποίος ταύτιζε την ολιγαρχία με «τον επί Τουρκοκρατίας κοτσαμπασισμόν» που χρησιμοποίησε τις συνταγματικές ιδέες ενάντια στον πατριώτη Καποδίστρια, περιορίζει τη χρήση της έννοιας μόνο στα χρόνια 1821-1831 και επιτίθεται κυρίως στους συγκαιρινούς του «δημαγωγούς», στην «άκρατη πολιτική ελευθερία» και στις ολέθριες ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης που επιτρέπουν σε κάθε «αμαθέστατο ξυλοσχίστη» να εκλέγεται βουλευτής.

Πιο χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Ιω. Σπηλιωτάκη, ο οποίος το 1881 εξέδωσε δύο βιβλία για να προπαγανδίσει αντιδημοκρατικές μεταρρυθμίσεις στο πολίτευμα: το ένα ήταν γραμμένο στη δημοτική και απευθυνόταν στο λαϊκό κοινό της επαρχίας και το δεύτερο γραμμένο σε καθαρεύουσα και απευθυνόταν στους «ανεπτυγμένους». Στο πρώτο επιτιθόταν «στο αναθεματισμένο το Σύνταγμα και τους πολιτικούς του», δεν μιλούσε όμως για ολιγαρχία, αντίθετα απέφευγε προσεκτικά τη χρήση μοτίβων που θα υποδαύλιζαν ταξικές αντιπαλότητες. Στη «λόγια» μπροσούρα, όμως, καταγγελλόταν «η κρατούσα διεφθαρμένη ολιγαρχία», οι βουλευτές που έχουν γίνει απόλυτοι κυρίαρχοι του κράτους και που, επειδή είναι φτωχοί, βλέπουν την πολιτική ως βιοποριστικό επάγγελμα – κάτι που αποτελεί τη ρίζα του ρουσφετιού³⁵.

Ο Καζάξης, παρότι σε κάποιες στιγμές διατηρεί σχεδόν υπόρρητα τη σύνδεση λαού και κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας, βασικά τονίζει τον «αντιλαϊκό» χαρακτήρα της και την αντιπαράθετεί στο «δημοκρατικόν χαρακτήρα του ελληνικού λαού» που ρέπει προς την ισότητα. Είναι σημαντικό, απ' αυτή την άποψη, ότι η έννοια της ολιγαρχίας αναδύεται όταν πάψει να προβάλλεται ως αντίπαλος ο όχλος, και τον αντικαθιστά. Η ολιγαρχία δεν υπήρχε ως αναλυτικό εργαλείο στην κριτική που άσκησε παλιότερα στο ελληνικό πολίτευμα: χρησιμοποιείται για πρώτη φορά το 1901 στην ανάλυσή του για τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους και, από το 1905, η ολιγαρχία θα χρησιμοποιείται για να περιγράψει και τη σύγχρονή του πραγματικότητα. Συνδέεται τότε και με την πλουτοκρατία, κάτι που εντείνεται το 1909, όταν φτάνει στο αποκορύφωμά της η υιοθέτηση από τον «Ελληνισμό» των αντικαπιταλιστικών λαϊκών διαθέσεων.

Διακρίνει σε δύο μερίδες της ολιγαρχίας. Η πρώτη αποτελείται από τους προκρίτους και τους αρματολούς και τους απογόνους τους, από τις οικογένειες που κυριάρχησαν αρχικά «εξ ιστορικών λόγων» και στη συνέχεια «διά της βίας και της καταστρατηγήσεως των νόμων». Η δεύτερη εμφανίστηκε πιο πρόσφατα και είναι η «ερεϊδομένη επί του πλούτου, αδιάφορον τίνι τρόπω αποκτηθέντος». Σε μια πρώτη ματιά, η απόρριψη των «πλουτοκρατικών στοιχείων» είναι απόλυτη από τον Καζάξη, ενώ στον «κοτσαμπασισμό» αναγνωρίζονταν τουλάχιστον οι υπηρεσίες που προσέφερε στο έθνος το 1821· οι βίαιες επιθέσεις ωστόσο στρέφονταν κυρίως κατά του τελευταίου³⁶.

Η «οικονομική ολιγαρχία» βαλλόταν λιγότερο ως τέτοια και περισσότερο επειδή κατείχε πολιτική εξουσία. Η προτεραιότητα δινόταν πάντα στην πολιτική φύση της ολιγαρχίας και στην κυριαρχία της μέσα από τα κόμματα και τον κοινοβουλευτισμό. Είναι μια έννοια που στον Καζάζη συγκροτείται μαζί με το πολιτικό πρόταγμα ενάντια στον κοινοβουλευτισμό και το υπηρετεί. Επιπλέον δεν λείπουν οι διαταγμοί και οι αντιφάσεις, ο φόβος μήπως η κατεύθυνση που έχει πάρει επιτιθέμενος στην ολιγαρχία ανοίξει τους ασκούς του Αιόλου. Κάποια στιγμή ο Καζάζης αρνείται ότι στην Ελλάδα «υπάρχει οιαδήποτε διάκρισις μεταξύ του λαού και ανωτέρας επιλέκτου τάξεως»: «πάντες είμεθα λαός». Η παλινδρόμηση αυτή στην άρνηση των ταξικών αντιθέσεων στην ελληνική κοινωνία, έναν κοινό τόπο του λόγου της άρχουσας τάξης, αναδεικνύει τις εγγενείς αντιφάσεις του πολιτικού εγχειρήματος που είχε αναλάβει ο «Ελληνισμός»: να προσδιορίσει έναν αντίπαλο οιοιδήποτε ταξικό, αλλά χωρίς να οξύνει πραγματικά τις ταξικές αντιθέσεις, να προωθήσει και να αξιοποιήσει τις λαϊκές κινητοποιήσεις, διατηρώντας τες σ' ένα ελεγχόμενο επίπεδο, αλλά χωρίς να έχει ξεπεράσει το φόβο του γι' αυτές, να υιοθετήσει τη σκοπιά των κατώτερων τάξεων, διατηρώντας παράλληλα την αστική του φυσιογνωμία³⁷.

Οι αντιφάσεις και οι διαταγμοί όμως δεν ακύρωναν την καινοτομία του Καζάζη και του «Ελληνισμού» στα πλαίσια της αντικοινοβουλευτικής παράδοσης. Συνοψίζουμε: συγκροτεί ως αντίπαλο του πολιτικού του προτάγματος την κοινοβουλευτική ολιγαρχία και το τεκμηριώνει παράγοντας μια αφήγηση της ελληνικής ιστορίας μετά το 1821· αποκαλύπτει τον «κατ' επίφασιν» λαϊκό χαρακτήρα της και την απευθύνει στις κατώτερες τάξεις ως αντίπαλο, στον οποίο συμπυκνώνονται η πολιτική καταπίεση αλλά και η οικονομική εκμετάλλευση. «Λαός ή ολιγαρχία. Τούτο είναι το ζήτημα». Η κατάλυση της εξουσίας της, που αναπαράγεται μέσω του κοινοβουλευτισμού, παρουσιάζεται ως αποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας, του κράτους δικαίου και της εθνικής ιδέας.

Η καινοτομία αυτή εντασσόταν απόλυτα στο κλίμα της εποχής. Για μια κυρίαρχη ολιγαρχία που προσδιοριζόταν κυρίως από την πολιτική της εξουσία μιλούσαν τότε, με διάφορες αποχρώσεις, η Ακρόπολις κι ο Γούναρης, ο Ριζοσπάστης και ο Χρόνος, οι συντεχνίες και ο Βενιζέλος, ακόμα και κάποιοι σοσιαλιστές³⁸. Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί με διάφορους τρόπους: κατ' αρχάς, ως κομβικό και αναγκαίο σημείο για τη συνάντηση του αντικοινοβουλευτισμού των ανώτερων τάξεων με την εξεγερτικότητα των κατώτερων στα χρόνια του κινήματος στο Γουδί. Η επισήμανση όμως της απόστασης ανάμεσα, αφ' ενός, στην ιδεώδη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού (όπως αυτή διαγραφόταν από αρχές σαν την ισότητα που διακήρυξε σ' ένα αφηρημένο επίπεδο) και, αφ' ετέρου, στις πραγματικές σχέσεις ανισότητας και ιεραρχίας που αναπαράγονταν μέσα απ' αυτόν, δεν ήταν μόνο ένα επιχείρημα της αντικοινοβουλευτικής προπαγάνδας. Αποτελούσε επίσης ένα από τα συστατικά στοιχεία των λαϊκοδημοκρατικών εγκλήσεων³⁹, μέσα από τις οποίες οι από κάτω συγκροτούνταν σε αντίθεση με τους από πάνω, με το άρχον συγκρότημα εξουσίας. Ουδετεροποιημένες σε εποχές «ομαλές», αποκτούσαν συγκρουσιακή δυναμική όταν ο κοινωνικός ανταγωνισμός αναπτυσσόταν⁴⁰.

Στις αρχές του εικοστού αιώνα εισάγεται σταδιακά στον πολιτικό λόγο μια σύγχρονη ταξική γλώσσα, η οποία συνδέθηκε με παλιότερα μοτίβα κριτικής στην ολιγαρχία, αντικοινοβουλευτικά ή μη. Επιπλέον το διακύβευμα της εποχής εντοπιζόταν στην κρατική πολιτι-

κή και στον έλεγχο της, και σ' αυτό έπαιξαν ρόλο διάφοροι παράγοντες: η άνοδος του κρατισμού και το αίτημα για «προστασία» της παραγωγής αλλά και των εργατών· η ηγεμονία των μικροαστών στη διαμαρτυρία των κατώτερων τάξεων, οι οποίοι συγκροτούνταν σε υποκείμενο στο επίπεδο όχι των παραγωγικών σχέσεων αλλά της κεντρικής πολιτικής και επικέντρωναν σε ζητήματα της φορολογικής πολιτικής· η απόρριψη του πολιτικού συστήματος, η ανάγκη για αναδιάταξη του οποίου είχε γίνει εμφανής, καθώς το οικονομικό και κοινωνικό κέντρο βάρους του ελληνικού βασιλείου μετατοπιζόταν αποφασιστικά από την ύπαιθρο στις πόλεις.

Το νήμα της πολιτικής/βουλευτικής ολιγαρχίας δεν θα χαθεί. Θα το συνεχίσει ο βενιζελισμός, ιδίως η αριστερή του πτέρυγα, για να διεκδικήσει την κληρονομιά του κινήματος στο Γουδί και να χαρακτηρίσει τους αντιπάλους του στο Διχασμό⁴¹, και στο μεσοπόλεμο έχει περάσει πλέον από τη σφαίρα του πολιτικού ανταγωνισμού σ' αυτή της ιστορικής συνειδήσης⁴²: ακόμα και αντιβενιζελικοί γράφουν ότι ως το 1909 κυριαρχούσε στην Ελλάδα «μια ολιγαρχία πολιτευομένων οικογενειών»⁴³. Διαμορφώθηκε έτσι μια εικόνα για τον κοινοβουλευτισμό και την άρχουσα τάξη στην Ελλάδα του 19ου αι. που κληροδοτείται και στους σύγχρονους μελετητές. Δεν ισχυρίζομαι ότι πρόκειται για κατασκευές εν κενώ, είναι όμως χρήσιμο, προκειμένου να μην αναπαράγει παθητικά κανείς την εικόνα που έχει μια εποχή για τον εαυτό της, να γνωρίζει το πώς συγκροτήθηκαν οι έννοιες που έφτασαν στα χέρια του.

Και για να επιστρέψουμε στον Καζάζη, το ερώτημα που τον απασχολούσε δεν ήταν αν η άρχουσα τάξη της ελληνικής κοινωνίας συγκροτούνταν γύρω από το κράτος, ούτε στόχο του είχε να παράγει ένα πολιτικό διακύβευμα ενάντια στην άρχουσα τάξη. Αυτό που τον ενδιέφερε ήταν να απευθύνει την κριτική του κοινοβουλευτισμού στις λαϊκές τάξεις, και η «πλουτοκρατία» μόνο επικουρικά χρησιμοποιείται γι' αυτό: το διακύβευμα αφορούσε το κράτος και την πολιτική, γι' αυτό και η ολιγαρχία θεωρούνταν κατά βάση πολιτική. Θα λέγαμε ότι, υπόρρητα, η ολιγαρχία ήταν ολιγαρχία επειδή ήταν κοινοβουλευτική. Άλλωστε, δεν λείπουν οι αναφορές στους «ανεπτυγμένους πολίτας», στη «μέση εκείνη τάξιν, την ανεξάρτητον από της επιδράσεως των κομμάτων», στις «classes dirigeantes», που αποτελούν κατά κάποιο τρόπο το αρνητικό της ολιγαρχίας⁴⁴.

Η απεύθυνση στις κατώτερες τάξεις

Μια σημαντική πλευρά, ωστόσο, της ιδεολογίας και της πολιτικής πρακτικής του «Ελληνισμού» είναι ακριβώς ότι δεν απευθύνεται μόνο σε «ανεπτυγμένους», αλλά και στις λαϊκές τάξεις, σε μικροαστούς και εργάτες. Πρόκειται για μια σημαντική αλλαγή σε σχέση με το φόβο των μαζών και τη δυσπιστία που έδειχναν παλιότερα προς το λαϊκό παράγοντα οι αντιδημοκρατικοί κύκλοι. Η απαξίωση του βάρβαρου όχλου και του πεζοδρομίου δίνει τη θέση της σε εκκλήσεις στο λαό να κινητοποιηθεί και στην οργάνωση διαδηλώσεων – έστω κι αν επιθυμούν οι τελευταίες να αποβάλουν τα στοιχεία αταξίας και απειθαρχίας, αναξιοπρέπειας και οχλαγωγίας που τις χαρακτηρίζουν⁴⁵.

Αναπτύσσουν σχέσεις με σωματεία μικροαστών και εργατών, ενώ ο Θεοδωρίδης θα γί-

νει νομικός σύμβουλος του Συνδέσμου Συντεχνιών στις αρχές του 1909, συμμετέχοντας στις συζητήσεις τους και γράφοντας κείμενά τους⁴⁶. Ο ίδιος το 1911 ως βουλευτής τοποθετείται υπέρ της απόλυτης ελευθερίας του συνεταιριζέσθαι (χωρίς δηλαδή να τίθεται υπό την επιφύλαξη του νόμου και των δικαστηρίων). Πενήντα χρόνια πριν, ο Π. Καλλιγάς διατύπωνε επιφυλάξεις για το δικαίωμα του συνεταιριζέσθαι, φοβούμενος ότι θα οδηγήσει σε σοσιαλιστικό αναβρασμό⁴⁷. Οι αντιδημοκρατικοί κύκλοι, τώρα, επιδίωκαν όχι να κρατήσουν τις κατώτερες τάξεις έξω από το πολιτικό παιχνίδι και να δυσχεράνουν τη συλλογική τους οργάνωση, αλλά να τις διαμορφώσουν ιδεολογικά έτσι ώστε να αξιοποιήσουν προς όφελός τους τη –δρομολογημένη– δυναμική εμφάνιση των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο.

Για να το επιτύχουν αυτό, έπρεπε να υιοθετήσουν όχι μόνο μια συγκεκριμένη ρητορική και κάποια αιτήματα υπέρ των κατώτερων τάξεων, αλλά και τη σκοπιά τους. Αυτό γίνεται περισσότερο κατανοητό αν συγκρίνουμε δύο λόγους του Καζάζη για τον Γλάδσωνα, το 1898 και το 1910, ως προς τις ιδιότητες που του αποδίδονται. Και στους δύο ο Γλάδσων παρουσιάζεται ως «πρόμαχος των ασθενών και των αδικουμένων»: το 1898 αυτό οριζόταν ως «μεγάλος Χριστιανός πολιτικός», «άνθρωπος του Θεού», «κατ' εξοχήν άνθρωπος», που εφάρμοζε «φιλόανθρωπον υπέρ των εργατικών ομάδων μέριμναν». Το 1909 όμως ο Γλάδσων ήταν «λαϊκός», έφτανε «μέχρι του κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού», εφάρμοζε «λαϊκή πολιτική, πραγματική και ουχί αισθηματική». Εκπροσωπούσε δηλαδή όχι τις ανώτερες τάξεις αλλά τις κατώτερες, η πολιτική του δεν ήταν εφαρμογή ηθικών αρχών που έπρεπε να χαρακτηρίζουν τη στάση των πρώτων προς τις δεύτερες, αλλά ριζοσπαστική μεταρρύθμιση που υπηρετούσε τα συμφέροντα του λαού⁴⁸.

Έχουμε, έτσι, την καταγγελία της φτώχειας που μαστίζει την Ελλάδα και οδηγεί το λαό να μεταναστεύσει, επιθέσεις κατά «του συγχρόνου οικονομικού τιμαριωτισμού, της πλουτοκρατίας, ήτις [...] παρασκευάζει ερεϊπία, ηθικά, κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, εθνικά επί τέλους», υπαινιγμούς ότι «τα εκατομμύρια των κεφαλαιούχων πολλάκις δεν συνηθροίσθησαν δι' εντίμων τρόπων»⁴⁹. Δηλώνεται η προτίμησή τους για τη μικροϊδιοκτησία και την επέκτασή της σε σχέση τόσο με την εργατική τάξη όσο και με τους κολίγους της Θεσσαλίας, προβάλλεται το αίτημα της εργατικής νομοθεσίας (π.χ. της καθιέρωσης της κυριακάτικης αργίας), καταγγέλλεται η βαριά έμμεση φορολογία που πλήττει το λαό⁵⁰. Γινόταν λόγος για «ριζική» οικονομική μεταρρύθμιση που θα αποσκοπούσε στον «περιορισμό του υπερμέτρου πλούτου» – τα μέσα όμως με τα οποία θα επιτυγχανόταν κάτι τέτοιο δεν διευκρινίζονταν. Συνολικά, η κρατική οικονομική πολιτική έπρεπε να γίνει «λαϊκή μάλλον ή κεφαλαιοκρατική»: αυτό σήμαινε να περιοριστούν οι «πολυτελείς δαπάνες», οι φόροι να κατανέμονται δίκαια, να προστατευτούν οι εργατικές τάξεις, να ενισχυθεί η παραγωγή. Παράλληλα βέβαια υπήρχε και μια επιχειρηματολογία απέναντι στο αστικό ακροατήριο τους για τα φιλολαϊκά μέτρα που πρότειναν: ήταν αναγκαία για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής και της λαϊκής συναίνεσης προς το κοινωνικό καθεστώς. «Περιοριζομένου του κεφαλαίου εφ' α δει, ο λαός θέλει αφοσιωθεί υπέρ της τάξεως και της ευνομίας»⁵¹.

Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι, στα χρόνια που εξετάζουμε, ο Καζάζης παύει να προβάλλει το σοσιαλισμό ως απειλή, για την ακρίβεια σχεδόν δεν αναφέρεται καν η λέξη – αντίθετα με προγενέστερα και μεταγενέστερα κείμενά του. Γράφουν μάλιστα ευνοϊκά για τον Μαρίνο Αντύπα μετά το θάνατό του, επαινούν την Πρωτομαγιά του 1909 το Εργατικό

Κέντρο Βόλου που «ανέλαβε την σύνταξιν των εργατικών δυνάμεων του λαού», διατηρούν σχέσεις με διάφορους σοσιαλίζοντες της εποχής, όπως τους Κοινωνιολόγους και τον Δρακούλη. Το 1910 όμως επανεμφανίζεται η πολεμική στον «κοινωνισμό», καθώς αυτός αποκατά τα συμφραζόμενα της έντονης ταξικής πάλης και δεν μπορεί πια να του δίνεται ένα περιεχόμενο προστασίας των εργατών και κοινωνικής αρμονίας. Την ίδια χρονιά, η εφημερίδα μέμφεται την απεργία των θερμαστών του εμπορικού ναυτικού που «παρεκτράπηκε» και, μετά τη σφαγή στο Κιλερέρ, αντιμετωπίζει το αγροτικό ζήτημα ως θέμα «τάξεως και ασφάλειας» στα σύνορα της χώρας. Ένα χρόνο πριν, η Ένωσις Ελληνικών Σωματείων, στην οποία την ίδρυση συνέβαλε σημαντικά ο «Ελληνισμός», είχε ένα πρόγραμμα σαφώς πιο συντηρητικό κοινωνικά από του Συνδέσμου των Συντεχνιών⁵².

Ήδη πριν το Γουδί, άλλωστε, υπήρχε μια έλλειψη τόλμης στην προσέγγιση του «Ελληνισμού» με τις κατώτερες τάξεις και επιδίωκε να τιθασεύσει την παρουσία τους στις εκδηλώσεις του και να τις πειθαρχήσει. Συχνό επίσης στα έντυπά του ήταν το μοτίβο της ανωριμότητας του λαού, για τον οποίο ουσιαστικά επιφυλασσόταν η θέση του παθητικού υποστηρικτή των απόψεών τους. Παρ' όλ' αυτά, το γεγονός ότι η προσέγγιση του «Ελληνισμού» με τα λαϊκά στρώματα είχε όρια δεν πρέπει να επισκιαίνει τις προόδους που είχαν γίνει σ' αυτό τον τομέα: τον αντιπλουτοκρατικό λόγο, τη σύνδεση με εργατικά και μικροαστικά σωματεία, την ένταξη του «Ελληνισμού», στην πολιτική γεωγραφία της προβενιζελικής Ελλάδας, στην πλευρά των ριζοσπαστών. Πρόκειται για μια ειδοποιό διαφορά από το μεγαλοαστικό αντικοινοβουλευτισμό του 19ου αιώνα, καθοριστική για το πρωτοφασιστικό στίγμα που έτεινε να αποκτήσει ο «Ελληνισμός».

Ο εθνικισμός

Το βασικότερο όχημα, ωστόσο, για την πολιτική παρέμβαση και για την απεύθυνση στις κατώτερες τάξεις παρέμενε πάντα ο εθνικισμός. Ιδεολογία μεγάλης εμβέλειας, είναι αυτή που προσφέρει τη νομιμοποίηση της αντιδημοκρατικής πρότασης: το βασικό επιχείρημα που επαναλαμβάνεται συνεχώς είναι ότι το κοινοβουλευτικό κράτος αποδείχτηκε ανίκανο να πραγματοποιήσει τους εθνικούς πόθους. «Θέλομεν στρατόν και συγχρόνως κράτος ικανόν προς οργάνωσιν και συντήρησιν αυτού». Άλλωστε «η πατρίς ημών κινδυνεύει από τινος χρόνου να εξαφανισθή», κι η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης προφανώς επιβάλλει την εκτροπή από την πολιτική νομιμότητα⁵³. Επιπλέον, η αγωνιστική κουλτούρα και η προσφυγή στη λαϊκή κινητοποίηση αντλείται από την παράδοση των διαφόρων εθνικών εταιρειών.

Ο εθνικισμός του «Ελληνισμού»⁵⁴ ήταν σαφώς μη-φιλελεύθερος, συνελάμβανε το έθνος ως μια οργανική οντότητα και κήρυσσε το μίσος για τους αντιπάλους του. Αν εξαιρέσουμε όμως κάποια στοιχεία κοινωνικού δαρβινισμού, είναι δύσκολο να ανιχνευθεί κάποια ουσιαστική συνεισφορά του στις έως τότε επεξεργασίες του ελληνικού εθνικισμού (όσον αφορά, π.χ., τη φυλετική συνέχεια). Η διαφορά βρισκόταν μάλλον όχι σε τέτοιου είδους ιδεολογικά στοιχεία, όσο στη λειτουργία που αποκτούσαν συνδεόμενα με τις άλλες πτυχές της ιδεολογίας του «Ελληνισμού». Κατ' αρχάς το έθνος πρέπει να είναι ισχυρό κι αυτό δεν μπορεί να τίθεται αφηρημένα, αλλά σημαίνει κι ένα ισχυρό κράτος. Έπειτα, το κάλεσμα

για ολοκληρωτική στράτευση στην ιδέα του έθνους εμπεριέχει ή αποκτά μια διάσταση πολεμική απέναντι στο πολιτικό σύστημα και τον κοινοβουλευτισμό: οι «πολιτικές φλυαρίες» αντιδιαστέλλονταν από την εθνική δράση και ο Καζάξης έθετε το δίλημμα: «Τι θέλετε κύριοι; Έθνος ή κόμμα; Στράτευμα ή ρουσφέτι;» Την απάντηση στο δίλημμα θα έδινε «ο δικτάτωρ της εθνικής ιδέας»⁵⁵. Η πολεμική αφορούσε και συλλογικότητες αντίπαλες στο καθεστώς που διασπούσαν το εθνικό σύνολο: αυτό αρχικά είχε μια προληπτική διάσταση, για να γίνει στο μεσοπόλεμο βασικός αντίπαλος των εθνικιστών ο εσωτερικός εχθρός.

Ο εθνικισμός, τέλος, συνδεόταν με τη στάση του «Ελληνισμού» στο κοινωνικό ζήτημα, καθώς παρουσιαζόταν ως δύναμη συνοχής του κοινωνικού ιστού. Αυτό γίνεται καλύτερα αντιληπτό αν εξετάσουμε τη σύνθετη σχέση του εθνικισμού με τη νεωτερικότητα και την κριτική της – σημείο στο οποίο θα επιμείνουμε. Δεν επρόκειτο για ένα λόγο συνολικά συντηρητικό, προσκολλημένο στο παρελθόν, αντίθετο στην αλλαγή: στα κείμενα του Καζάξη, του Θεοδωρίδη, του Στούπη ή του Καλοσύπη ήταν ρητή η αποδοχή της σύγχρονης εποχής, της ιδέας της προόδου και της καπιταλιστικής οικονομικής ανάπτυξης⁵⁶. Από την άλλη, όμως, αναπτύσσεται στις στήλες του *Ελληνισμού* ένας λόγος ενάντια στον ξένο –δηλαδή τον ευρωπαϊκό– πολιτισμό που απειλεί τους Έλληνες με εκφυλισμό, εξαπολύεται εκστρατεία ενάντια στους μισιονάριους και τα ξένα σχολεία που προσηληντίζουν Έλληνες σε άλλα δόγματα, ενώ γίνεται λόγος για Φράγκους – λέξη που ανακαλεί παραδοσιακά αισθήματα αντιπαλότητας. Η «ξеноμανία» καταγγέλλεται βίαια και είναι ενδιαφέρον ότι συνδέεται κυρίως με τμήματα της άρχουσας τάξης: ο Αποστολίδης μιλάει για την «άνανδρον λιποταξίαν εκ των τάξεων του έθνους της ελληνικής αριστοκρατίας του πλούτου». Ο «Ελληνισμός» δεν θεωρεί γενικευμένο και οριστικό τον «εκφυλισμό» των μεγαλοαστών και, καθώς αυτό που μέμφεται δεν είναι η ταξική τους θέση αλλά η ξеноμανία τους, δεν προωθεί ακριβώς την ταξική αντιπαλότητα. Την ενσωματώνει όμως συμβολικά στον (εθνικό) λόγο του⁵⁷.

Μέσα από την εθνική ιδεολογία επιχειρείται να εκφραστούν (αλλά και να ενσωματωθούν) οι αντιστάσεις στην εισβολή της νεωτερικότητας. Τα προκαπιταλιστικά παραδοσιακά ήθη είναι πατροπαράδοτα, δηλαδή εθνικά, απειλούνται όμως από το «λίβα του ψευδοπολιτισμού» σύμφωνα με τον ιεροκήρυκα Πολ. Συνοδινό: το υλιστικό πνεύμα μάρανε τα ευγενή ιδεώδη, στις πόλεις οι πλούσιοι «μεριμνώσι περί του ιδίου συμφέροντος διά της αδικίας και της τοκογλυφίας», ενώ στα χωριά, δηλαδή στο «αποθεματικόν κεφάλαιον παντός έθνους», «οι αγρόται διεφθάρησαν υπό της αχρείας συναλλαγής και πολιτικής». Σ' ένα ανυπόγραφο κείμενο του περιοδικού δίνεται μια φρικιαστική περιγραφή των σύγχρονων μεγαλουπόλεων, απομακρυσμένων από τη φύση και τη ζωή, κέντρων διαφθοράς, παράσιτων και «απέραντων νεκροταφείων»: «αποσύνθεσις άρα οικογενειακή, αποσύνθεσις εθνική, φθίσις, αλκοολισμός, εκφυλισμός». Τα χωριά είναι οι ρίζες της πατρίδας και η μετανάστευση των αγροτών στις πόλεις είναι «εθνική αιμορραγία»⁵⁸.

Είναι ενδιαφέρον, σε αυτά τα συμφραζόμενα, η αλλαγή της στάσης του Καζάξη απέναντι στους αγρότες. Το 1898, συνδέει τη φιλοπατρία κατ' εξοχήν με τους αγροτικούς πληθυσμούς που, προσηλωμένοι στη γη που τους τρέφει, δεν έρχονται σε επιμέλεια με άλλους λαούς και διατηρούν τα αγνά πάτρια ήθη. Επιπλέον, έγραφε το 1892, είναι «φίλοι της τάξεως και της ευκοσμίας» και πρόθυμοι υπερασπιστές της πατρίδας, σε αντίθεση με τους βιομηχανικούς εργάτες που «υφίστανται την επίδρασιν πάσης νεωτεριστικής Σειρήνας» και

γίνονται ευκολότερα «ανατροπείς του καθεστώτος». Το επιχείρημα είχε αντιστραφεί σε σχέση με αυτό του 1879, όταν ο συντηρητικός φιλελεύθερος και εκσυγχρονιστής Καζάζης μόλις είχε επιστρέψει από την Ευρώπη. Τότε η συντηρητικότητα των αγροτών και η απόστασή τους από το σύγχρονο πολιτισμό δεν θεωρούνταν αρετή αλλά πηγή απαξίας, στα πλαίσια μιας διαφορετικής πολιτικής στόχευσης: ως παράδειγμα ανθρώπου ο οποίος δεν θα έπρεπε να έχει το δικαίωμα να ψηφίζει έδινε τον αγράμματο χωρικό, που δεν γνωρίζει τίποτα για την πολιτική οικονομία και τις κρατικές υποθέσεις, που δεν έχει φύγει ποτέ από το χωριό του και δεν διαβάξει εφημερίδες και που αγνοεί «την ιστορίαν, τας παραδόσεις, τα χρονικά, την μεγάλην ιδέαν της πατρίδος του». Το 1879, δηλαδή, για τον Καζάζη, η εθνική συνείδηση ήταν συναρτημένη με τη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα, το έθνος ως σχέση μεταξύ ανθρώπων ήταν συνδεδεμένο με τη νεωτερικότητα – για να συνδεθεί έπειτα με το αντίθετό της⁵⁹.

Δεν επρόκειτο, όπως είδαμε, για μια ρητή αντίθεση στον καπιταλισμό και τη νεωτερικότητα, αλλά μάλλον για μια απόπειρα διαχείρισής τους, για την ανταπόκριση στις πιέσεις που δημιουργούσαν, στη διαφοροποίηση και στη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής. Οι πιέσεις αυτές αρθρώνονταν πολιτισμικά και διοχετεύονταν στο πεδίο του εθνικού λόγου: το έθνος προβαλλόταν ως ηθική οντότητα και κοινότητα αλληλεγγύης, ως το κατ' εξοχήν συλλογικό σώμα και ως πηγή ιδανικών. Ως τέτοιο αντιπαραθέτονταν στο «χρηματισμό», στον «εγωισμό μέχρις εγκλήματος» και στο γενικευμένο ατομισμό. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα από τη νεκρολογία στον αντιπρόεδρο του «Ελληνισμού» Γ. Μελισσουργό: «Η σύγχρονος ελληνική γενεά, περί τα ευτελή και τα υλικά ως επί το πλείστον συμφέροντα ασχολουμένη [...] παρουσιάζει το θλιβερόν φαινόμενον της κοινωνικής και πολιτικής ανανδρίας μέχρι αρνήσεως και αυτών των ευγενεστάτων και κοινωνικών εθνικών ιδεωδών. Η αφοσίωσις προς το καθολικόν αγαθόν, αντί του μερικού, η εθελοθυσία, η αλληλεγγύη διατελούσιν ακατανόητοι φράσεις»⁶⁰.

Πάντοτε όμως, παράλληλα με την αποδοκιμασία του υλισμού, εκθειάζονταν και οι υλικές προόδοι των ελλήνων, που τους ισχυροποιούσαν έναντι των αντιπάλων τους. Το ζητούμενο δεν ήταν να βρεθούν τρόποι αποκατάστασης της κλονισμένης από τη συσώρευση του κεφαλαίου ισορροπίας της ελληνικής κοινωνίας, όσο το να προσφερθούν ιδεολογικά υποκατάστατα. Μέσα από την εθνική ιδεολογία επιχειρούνταν να γίνουν συμβατές η καπιταλιστική ανάπτυξη με τα αντικαπιταλιστικά αισθήματα, κεντρικά σημεία της νεωτερικότητας με στοιχεία της κριτικής της.

Σημειώσεις

1. Νίκος Ποταμιάνος, «Υπέρ τάξεως και εννομίας εξέγερσις»: Η Εταιρεία «ο Ελληνισμός» 1898-1910. Η ριζοσπαστική δεξιά στην Ελλάδα την εποχή του κινήματος στο Γουδί, Ρέθυμνο 1999.

2. Θα αναφερθούμε συχνά στις θέσεις του Καζάζη, τόσο γιατί η παρουσία του είναι κυρίαρχη και δίνει τον τόνο στην πολιτική γραμμή και τις ιδεολογικές επεξεργασίες του «Ελληνισμού» όσο κι επειδή το πλούσιο συγγραφικό του έργο, πριν την ένταξή του στον «Ελληνισμό», επιτρέπει μια αποτελεσματική σύγκριση των απόψεων που διατυπώνει. Η σκέψη του Καζάζη αποτέλεσε το θέμα της διδακτορικής διατριβής του Γιώργου Κοκκινου, τον

οποίο ευχαριστώ και από εδώ για τα δελτία που μου προσέφερε, και η οποία εκδόθηκε με τον τίτλο, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη 1849-1936*, 1996.

3. Χρήστος Χατζηκωστής, «Δημοκρατία και Πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 16 (1994), σσ. 167-97· του ιδίου, "Class struggle and class antagonism in late 19th century Greece", σε Ph. Carabott (ed.), *Greek society in the making 1863-1913*, London 1997. Βλ. και Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Κατάλογος της έκθεσης του ΕΚΕΒΙ: Το Ιστορικό βιβλίο από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα. Διαδρομές στη νεότερη ελληνική ιστορία*, 1999, και του ιδίου, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 76-77 (2001), σσ. 80-1.

4. Όπως θεωρεί ο Κόκκινος (σ. 16), βασιζόμενος στην κυρίαρχη μεταπολιτευτική άποψη που αναφέραμε. Αντίθετη είναι η γνώμη του Θανάση Μποχώτη, ο οποίος στη διδακτορική του διατριβή αφιερώνει κι ένα κεφάλαιο στον «Ελληνισμό»: *Ο αντικοινοβουλευτισμός στο ελληνικό κράτος 1864-1911. Ιστοριοθεωρητική έρευνα για μια ευρωπαϊκή πολιτική ιδεολογία*, Ρέθυμνο 1999.

5. *Ελληνισμός* 1/1911, σ. 57.

6. Βλ., π.χ., *Ελληνισμός* 1/1904, σ. 15, Ακρόπολις 4/12/1907, εφημερίδα *Ελληνισμός* 1/4/1910.

7. Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδας. Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*, 1981, σ. 117.

8. Π. Τσιτσιλίας, *Η επανάσταση του 1909 και η «Πανεπιστημιακή Ένωσις»*, 1964, σ. 76, Απόστολος Αλεξανδρής, *Πολιτικά αναμνήσεις*, Πάτρα 1947, σ. 27, Γ.Σ. Φραγκούδης, *Το Ρωμαιοίκο*, 1925, σ. 108.

9. Ακρόπολις 10, 13/8/1910.

10. Καζάζης, *Ο κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι*, 1910, σ. 39, «Επί των ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 15/5/1909.

11. Καζάζης, *Ο κοινοβουλευτισμός...*, σ. 190, «Επί των ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 16/12/1905, Καζάζης, *Δημοτική παιδείσιν και καθολική ψηφοφορία*, 1879, σσ. 31, 24.

12. «Επί των ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 2/1, 20/8/1909, 17/11/1907, Καζάζης, «Σκέψεις περί του Ηγεμόνος του Μακριαβέλη», εφημερίδα *Ελληνισμός* 17/12/1909, Απόδωμος (=Καζάζης;), «Επί των Ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 23/6/1907, Καζάζης, «Το εθνικόν πρόγραμμα», εφημερίδα *Ελληνισμός* 7/7/1907.

13. «Ελληνισμός. Εβδομαδιαία εθνική εφημερίς», περιοδικό *Ελληνισμός* 6/1905, σσ. 476-8.

14. *Ελληνισμός* 12/1903 ως 3/1904 διάσπαρτα. Οι χαρακτηρισμοί: από δημοτικό σύμβουλο του Πειραιά (*Ελληνισμός* 1/1904, σ. 224) και το *Ημερολόγιο Σκόκου*, 1904, σσ. 206-8.

15. ΔΣ Εταιρείας Ελληνισμού, «Το εθνικόν πρόγραμμα», *Ελληνισμός* 1/1898, σσ. 3-9, Ν. Καζάζης, *Δέκα Λόγοι προς την ελληνική νεότητα*, 1900, «1901. Εθνική επιθεώρησις του λήξαντος έτους», *Ελληνισμός* 1/1902, σσ. 3-11, «Εθνική ετιοκόπησις», *Ελληνισμός* 1/1903, σσ. 5-8, «1904», *Ελληνισμός* 1/1904, σσ. 3-4.

16. Ν. Καζάζης, «Η πατρις εν κινδύνω», *Ελληνισμός* 1/1904, σσ. 15-32, ΔΣ Εταιρείας Ελληνισμού, «Εκκλησις...», *Ελληνισμός* 5/1904, σ. 322, «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», *Ελληνισμός* 2/1905, σσ. 136-7, «Εκκλησις του ΔΣ της Εταιρείας του Ελληνισμού», *Ελληνισμός* 6/1905, σ. 473.

17. Εφημερίδα *Ελληνισμός* 6/3/1909, Γ. Φιλάρετος, *Σημειώσεις από του 75ου υνκόματος 1848-1923*, τ. Γ, 1927, σσ. 544-5, εφημερίδα *Ελληνισμός* 17/9/1909.

18. *Ελληνισμός* 3/1911 και 7/1913: εσφαλμένα.

19. Κράτος 31/10, 1/11/1910, βλ. και Κράτος 1/11/1907. Για τις διαφωνίες ως προς τη στάση απέναντι στους Νεότουρκους, βλ. Μ. Οικονόμου, «Από τη ζωή του Χρηστοβασίλη», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 3 (1954), σσ. 1003-4.

20. Ας αναφέρουμε εδώ τους στρατιωτικούς και βουλευτές Ν. Γιαννηρώστα και Α. Μάνεση, τους εμπόρους και δημοτικούς συμβούλους Αθήνας Μ. Κασιμίπαλη και Δ. Ζαχαρία, το δημοσιογράφο Α. Μεταξά, τον αρεοπαγίτη και μέλος των ΔΣ δύο τραπεζιών Α. Στούπη, τους πανεπιστημιακούς Ν.Ν. Σαρρίτολο, Π. Καρολίδη και Κ. Μητσόπουλο κ.λπ. Για το δημοσιογράφο Χρ. Χρηστοβασίλη πρόκειται να δημοσιευτεί άρθρο μου στο περιοδικό *Μνήμων*.

21. Εφημερίδα *Ελληνισμός* 9/12/1905, 7/7/1907.

22. Για τον Καζάζη, βλ. παρακάτω. Για τον αντιπρόεδρο για ένα διάστημα του «Ελληνισμού» Αρ. Θεοδωρίδη, βλ. την «εναίσιαμον διατριβήν» του το 1864: *Περί ψηφοφορίας ή εκλογικής ικανότητος*. Για τον Φρ. Βιρβίλη: Κ. Μπαρουτάς, *Η κραυγή των Ελλήνων... 1821-1989*, 1992, σ. 118. Για τον Χρ. Χρηστοβασίλη: Ακρόπολις 19/3/1893, Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα*. Από τον Σείφουλάχ ως τον Ταιτσάνη, τ. Α, 1996, σ. 107. Για τον Αν. Στούπη: Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, 1991, σσ. 62 και 70. Για τον Κ. Δούνη: Θ. Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 496. «Απόλυτος...»: Ν. Καζάζης, *Φιλοσοφία του Δικαίου και της Πολιτείας*, τ. Α, 1891, σ. 290.

23. Ν. Καζάζης, *Φιλοσοφία...*, *ό.π.*, τ. Α, σ. 294, τ. Γ, σσ. 60, 68, «Ο βασιλείς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά»,

εφημερίδα *Νέα Ελλάς* 2/2/1880, *Δημοτική παιδείσους και καθολική ψηφοφορία*, 1879, "Political and intellectual life in Greece", *Contemporary Review* 36 (1879), σσ. 164-81.

24. Καζάζης, *Φιλοσοφία...*, τ. Α, σσ. 290, 295, τ. Γ, σσ. 68, 78, 59, *Δημοτική...*, σσ. 23, 24, 28, 45, 48, *Εκ Ρώμης*, 1886, σ. 100.

25. Καζάζης, *Φιλοσοφία...*, τ. Α, σ. 340, τ. Γ, σσ. 89-92, «Λόγος όγδοος προς την ελληνική νεότητα», *Ελληνισμός* 1/1899, σ. 15, «Επί τη εορτή της 25ης Μαρτίου», *Ελληνισμός* 3/1906, σ. 162, ΔΣ Εταιρείας Ελληνισμού, «Το εθνικόν πρόγραμμα», *Ελληνισμός* 1/1898, σ. 6.

26. Βλ., π.χ., για τους «Ιάπωνες»: Απ. Αλεξανδρής, *Πολιτικά Αναμνήσεις*, Πάτρα 1947, σσ. 10-1.

27. Σύγκρινε το άρθρο του «Ανθρωπικός Ελληνισμός», *Έρευνα*, τ. 3, 10/1908, σσ. 148-51, με τη διάλεξη του, *Λόγος εισαγωγικός εις το μάθημα του φυσικού δικαίου*, 1878: στην τελευταία, αυτό που απειλειθερώνεται και εμφανίζεται στο προσκήνιο της ιστορίας στην αρχαία Ελλάδα, στη Μεταρρύθμιση και στη Γαλλική Επανάσταση είναι το άτομο, ενώ το 1908 είναι ο ανθρωπισμός, μέσα από την επαφή με τον ελληνισμό – και φυσικά η Μεταρρύθμιση αντικαθίσταται στο σχήμα του από την Αναγέννηση.

28. «Ελληνισμός. Εβδομαδιαία εθνική εφημερίς», *Ελληνισμός* 6/1905, σσ. 476-8, «Εκκλησις του ΔΣ της Εταιρείας του Ελληνισμού», *Ελληνισμός* 6/1905, σ. 473, κύρια άρθρα της εφημερίδας *Ελληνισμός* 24/11, 1/12/1905, 29/12/1907, «Κοιμητισμός και φιλοπατρία», εφημερίδα *Ελληνισμός* 10/11/1905, Ν. Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905, σ. 86, 3/1905, σ. 175, «Ο Ελληνισμός εν έτει 1907», *Ελληνισμός* 1/1908, σσ. 3-6.

29. Η ανάλυση εκτείνεται σε όλες τις σελίδες του *Ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι* (μ' αυτό τον τίτλο εκδόθηκε το 1910). Για τα παραθέματα, βλ. σσ. ι, δ, 44.

30. Καζάζης, *Ο Κοινοβουλευτισμός...*, σσ. 323, 310-1.

31. Καζάζης, *Ο Κοινοβουλευτισμός...*, σσ. 113-31, 295, 301-14, 325-8, «Αναθεωρητική η Συντακτική Συνέλευσις», εφημερίδα *Ελληνισμός* 26/8/1910, εφημερίδα *Ελληνισμός* 12/8/1910, Χρ. Χρηστοβασιλής, «Επί των ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 1/12/1907, «Εκκλησις του ΔΣ της Εταιρείας του Ελληνισμού», *Ελληνισμός* 6/1905, σ. 473, κύρια άρθρα της εφημερίδας *Ελληνισμός* 24/9/1909, 18/3, 1/4/1910. Βλ. και Αρ. Θεοδωρίδης, «Πώς δύνανται να αυξηθώ ο διά της σταφίδος πλούτος», *Ακρόπολις* 18/4/1901, «Περί της εις την Αμερικάνη μεταναστεύσεως και των αιτίων αυτής», εφημερίδα *Ελληνισμός* 23, 30/6/1907. «Κατάλυσιν»: εφημερίδα *Ελληνισμός* 26/8/1910.

32. Καζάζης, *Εκ Γερμανίας*, 1898, «Ο Ελληνισμός κατά τον 19ο αιώνα», *Ελληνισμός* 2/1901, σ. 67, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 3/1905, σ. 174, *Ο Κοινοβουλευτισμός...*, σσ. ιγ, 44, 101, 211, 232, 285, 315, 319, συνέντευξη στους *Καιρούς* αναδημοσιευμένη στην εφημερίδα *Ελληνισμός* 17/9/1909, «Επί των Ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 5/8/1910.

33. Καζάζης, *Δημοτική...*, ό.π., σ. 46, «Περί συντάξεως εθνικού στρατού», *Ελληνισμός* 12/1905, σ. 905, *Δέκα Λόγοι προς την Ελληνική Νεότητα*, 1900: πρόλογος, «Εντυπώσεις εκ του αλτρώτου Ελληνισμού», *Ελληνισμός* 12/1905, σ. 892, *Ο Κοινοβουλευτισμός...*, σσ. ιγ, ιδ, 112, 219, 318, Γ. Μελισσογιάννης (αντιπρόεδρος του «Ελληνισμού»), παρέμβαση στην «Εθνική Συνδιάσκεψη» διαφόρων πατριωτικών σωματείων του 1906, *Ελληνισμός* 7-8/1906, σσ. 589-608: 604, «Επί των ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 6/3, 22/10/1909.

34. Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 3/1905, σ. 176, *Ο Κοινοβουλευτισμός...*, σσ. 42, 55, 73, 84, 205, 287-98 – βλ. όμως και σ. ιγ. Όμως η πρόταση για περιορισμό της διατυπώνεται μόνο μια φορά και χαμηλόφωνα: Καζάζης, «Αναθεωρητική...», ό.π.

35. Ν.Ι. Σαρίπολος, *Αυτοβιογραφικά Απομνημονεύματα*, 1889, σσ. 308-20, Μποχώτης, ό.π., σσ. 93, 118, 121-4, Αλεξ. Βυζάντιος, *Έργα*, 1902, σσ. 244, 268, Δημ. Βερναρδάκης, «Καποδίστριας και Όθων» [1875], σσ. 305-96 σε Ν. Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις*, 1937⁴: σσ. 339, 349, 355, 356, 361, 362, 366, 372, 375. Η ανάλυση του Βερναρδάκη, ρουσφιλου οπαδού της απόλυτης μοναρχίας και εχθρού του δυτικού «ψευδοπολιτισμού», απειθύνεται στο αστικό κοινό της αντικοινοβουλευτικής *Νέας Ημέρας* και είναι η πιο κοντινή σ' αυτή του Καζάζη, ο οποίος φαίνεται ότι άντλησε από τον Βερναρδάκη, αν όχι την αρχική σύλληψη της έννοιας της ολιγαρχίας ως αντιπάλου του πολιτικού του προτάγματος, πάντως την αφήγησή του για τα χρόνια του Καποδίστρια και κάποια βασικά χαρακτηριστικά που αποδίδει στην ολιγαρχία (ιδιοτέλεια, ταύτισή της με τους προεστούς, αντίθεσή της στον ηγέτη που υποστηρίζει ο λαός, χρήση του κοινοβουλευτισμού –του Συντάγματος εν γένει για τον Βερναρδάκη– για την ανασταραγή της εξουσίας της). Ιω. Σπηλιωτάκης, *Ξύπνα Ρωμέ και κάτω το ρουσφέτι και Το Πολίτευμα*, 1881 και τα δύο. Βλ. και Η. Ζέργγελς, *Το εν Ελλάδι κρατούν κοινοβουλευτικόν δίκαιον*, 1906, σ. 5, Α. Πάλλης, «Μελέται περί του αρμόζοντος ημίν πολιτεύματος», *Πανδώρα*, τ. 15 (1864), σ. 337.

36. Καζάζης, «Ο Ελληνισμός κατά τον 19ο αι.», *Ελληνισμός* 1/1901, σσ. 3-19, 2/1901, σσ. 75-84, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905, σσ. 81-93 και 3/1905, σσ. 161-77, *Ο Κοινοβουλευτισμός...* σσ. 7, 12, 13, 20, 39-41, 69-70, 162, 265, 287, 316, «Ο Ελληνισμός εν έτει 1907», *Ελληνισμός* 1908, σσ. 3-6, «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός

προς τον ελληνικόν λαόν», εφημερίδα *Ελληνισμός* 3/9/1909. Σύνδεση με πλουτοκρατία: *Κοινοβουλευτισμός...*, σσ. 7, 83, 162, 265, 276, 306, 320, «Επί των ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 23/1/1909, 3/9/1909, «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», εφημερίδα *Ελληνισμός* 6/5/1910. Υπόρρητα: βλ. *Κοινοβουλευτισμός...*, σ. 122.

37. Καζάζης, *Ο Κοινοβουλευτισμός...*, σ. 277. Για τον εξορκισμό των ταξικών αντιθέσεων, βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά Σελήνη*, 1993, σσ. 381-2, «Δημοκρατία και πελαταικές σχέσεις», *Μνήμων* 16 (1994), σ. 191, Γ. Σωτηρέλης, *ο.π.*, σσ. 87, 90, Χρ. Αγραντιώνη, «Βιομηχανία», σε (επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ) *Ιστορία της Ελλάδας του εικοστού αιώνα*, 2000, τ. Α1, σσ. 174-5.

38. Ακρόπολις 22/5/1909, 9/8/1910, Δ. Αλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης*, 1983, σσ. 40-1, Δ. Γούναρης, «Αι μεταναστεύσεις», *Ερευνα* 1/1908, σσ. 9-11, *Ριζοσπάστης* 7/11, 28/11, 5/12/1908, 9/10/1909, 19/2, 20/8/1910, Χρόνος 15/9/1909, Αρ. Θεοδωρίδης, *Η Επανάσταση και το έργον αυτής*, 1914, σσ. 138-9, *Βίβλος Ελ. Βενιζέλου*, χ.χ., τ. Α, σσ. 434, 442, Ακρόπολις 24/8/1909, Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, 1990, τ. Α, σ. 213.

39. Ερ. Laclau, *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Θεσσαλονίκη 1983.

40. Για δύο παλιότερα τέτοια παραδείγματα, βλ. «Κυβέρνησις και λαός», *Εφημερίς των Συντεχνιών* 1/3/1891, Σπύρος Λοινκάτος, «Η φοιτητική κοινότητα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», στο συλλογικό τόμο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία*, ΙΑΕΝ 1989, τ. Α, σσ. 299-326: 309 (φοιτητική εφημερίδα *Πανεπιστήμιον* 1892).

41. Γεώργιος Παπανδρέου, *Πολιτικά κείμενα* (μελέτες, λόγοι, άρθρα), χ.χ., σσ. 18, 67-80 (1914, 1916), Σπ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1998, τ. Β, σσ. 81-5, Γ.Α. Γεωργιάδης, *Σοσιαλισμός. Προβλήματα θεωρίας, εφαρμογής και πράξης*, 1996, τ. Α, σσ. 62-5: άρθρο του στο *Ριζοσπάστη* 1917 – στη συνέχεια όμως ως στέλεχος του ΣΕΚΕ θα θεωρησει το Διχασμό ως ενδοαστική σύγκρουση.

42. Συχνά με την προσθήκη ενός νέου υποκειμένου, των αστών, οι οποίοι τερμάτισαν την κυριαρχία της ολιγαρχίας το 1909: βλ., π.χ., Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς τον 1910-20*, 1931, σσ. 19-24, Σ. Παπαϊωάννου, «Το υπαλληλικόν ζήτημα», *Ενώσις των Δημοσίων Υπαλλήλων* 3/3/1923.

43. Γ. Βλάχος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος», σε *Πολιτικά κείμενα*, χ.χ., σ. 68 (=Καθημερινή 19/3/1936).

44. Καζάζης, *Ο Κοινοβουλευτισμός...*, σσ. ι, 55, 61-2, 79, 272. Βλ. και Κόκκινος, *ο.π.*, σσ. 247-58, για μια θεωρία των ελίτ που αναπτύσσει ο Καζάζης παράλληλα και ανεξάρτητα από τους Pareto και Mosca.

45. Όπως διαφαίνεται από την περιγραφή της μεγάλης διαδήλωσης της 14ης Σεπτεμβρίου στην εφημερίδα *Ελληνισμός* 17/9/1909.

46. Εταιρεία ο Ελληνισμός, *Λογοδοσία τεσσαρακονταετίας (1894-1934)*, 1934, σσ. 3-4, *Ερμής* 3/12/1900, σ. 4, *Ελληνισμός* 6/1898, σ. 244, 3/1902, σ. 192, 12/1903, σ. 941, 1/1904, σ. 60, 2/1906, σσ. 117-20, 7-8/1906, σ. 482. Αρ. Θεοδωρίδης, *Η Επανάσταση*, *ο.π.*, Ακρόπολις 13/8/1909, *Ριζοσπάστης* 18/9, 25/9/1909.

47. Στ. Μουδόπουλος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», σε Γ. Μαυρογορδάτος - Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, 1988, σσ. 232-3 (Θεοδωρίδης 1911), Σωτηρέλης, *ο.π.*, σσ. 128-30 (Καλλιγιάς) – βλ. και Μποχώτης, *ο.π.*, σ. 93, αντίστοιχη άποψη της *Νέας Ημέρας*.

48. Καζάζης, «Γουλιέλμος Γλάδστων. Πολιτικών αυτού μνημόσυνον», *Ελληνισμός* 6/1898, σσ. 245-67, «Εκατονταετής του Γλάδστωνος», εφημερίδα *Ελληνισμός* 31/12/1909.

49. «Επί των ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 26/12/1908, 6/3/1909, Α. Βλάχος, «Περί του εν Αμερική ελληνισμού», *Ελληνισμός* 5/1909. Καζάζης, «Περί συνεργατικών συνεταιρισμών», εφημερίδα *Ελληνισμός* 10/6/1906.

50. «Επί των ενεστώτων», εφημερίδα *Ελληνισμός* 4/3/1910, 26/12/1908, 17/9/1909, «Ελληνισμός, Εβδομαδιαία εθνική εφημερίς», *Ελληνισμός* 6/1905, σσ. 476-8, Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905, σσ. 90-1, *Ο Κοινοβουλευτισμός...*, σσ. 315, 320, Αρ. Θεοδωρίδης, «Διάλειξι περί της Κυριακής αργίας», *Ελληνισμός* 1/1906, σσ. 38-53, *Περί του επί του εισοδήματος φόρου*, 1908, «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», εφημερίδα *Ελληνισμός* 6/5/1910, Ηλίας Γ. Μελισσογιάννης, «Ιταλία», εφημερίδα *Ελληνισμός* 3/12/1909.

51. Καζάζης, *Ο Κοινοβουλευτισμός...*, σσ. 319-20.

52. Εφημερίδα *Ελληνισμός* 12/5/1907, «Λαϊκά και εργατικά εκδηλώσεις εν Βόλω», εφημερίδα *Ελληνισμός* 8/5/1909. Για την πολεμική του Καζάζη στο σοσιαλισμό, βλ. αναλυτικά Κόκκινος, *ο.π.*, σσ. 147-204. Κοινωνιολόγοι: *Ελληνισμός* 6/1902, σ. 381, 7-8/1906, σσ. 482, 581-7, 620 (ο Θρ. Πετμεζάς μέλος του «Ελληνισμού»), εφημερίδα *Ελληνισμός* 17, 24/9/1909. Για τον «ημέτερον εν Λονδίνο φίλον» Δρακούλη: εφημερίδα *Ελληνισμός* 26/4/1908, 3/4, 26/8, 24/9, 5/11/1909. Πολεμική: εφημερίδα *Ελληνισμός* 7/10/1910, 16/9/1910. Κυλέλερ: 4 και 11/3/1910, απεργία: 18/3/1910. Τα ψηφίσματα της Ένωσης Ελληνικών Σωματείων και των συντεχνιών για το συλλαλητήριο της 14ης Σεπτεμβρίου: Ακρόπολις 14 και 15/9/1909.

53. «Εκκλήση του ΔΣ του Ελληνισμού», *Ελληνισμός* 5/1904, σ. 322, Καζάξης, «Η πατρις εν κινδύνω», *Ελληνισμός* 1/1904, σσ. 15-32.

54. Κόκκινος, ό.π., σσ. 45-90, Μποχώτης, ό.π., σσ. 466-87.

55. Λόγος του Καζάξη στην Πάτρα, *Ελληνισμός* 1/1905, σ. 55, «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», *Ελληνισμός* 2/1905, σ. 136, Καζάξης, «Περί συντάξεως εθνικού στρατού», *Ελληνισμός* 12/1905, σσ. 893-905: 905.

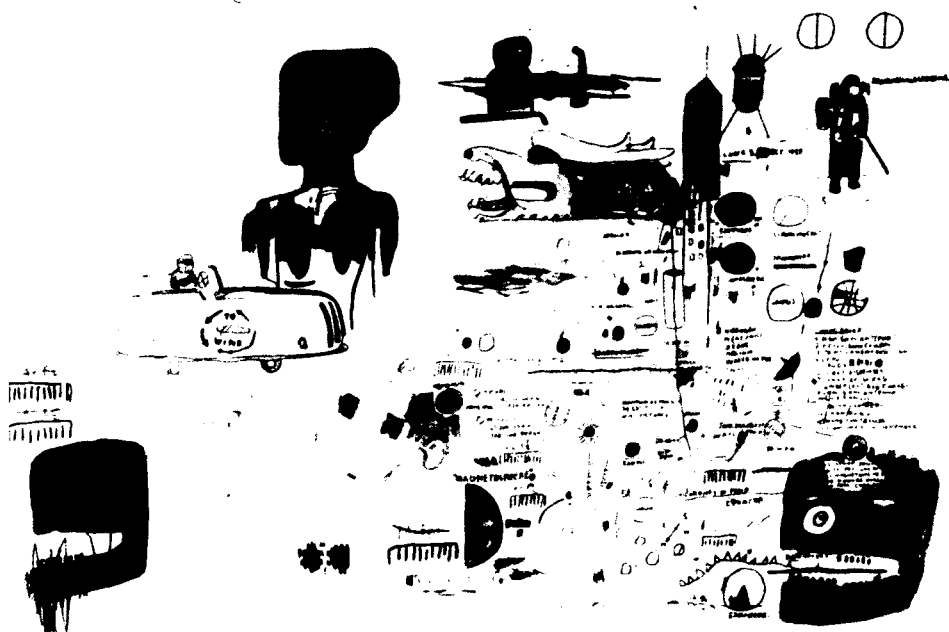
56. Καζάξης, «Ο Ελληνισμός κατά τον 19ο αι.», *Ελληνισμός* 1/1901, σ. 3, «Εθνική κατήχησις», *Ελληνισμός* 5/1904, σ. 350, Αρ. Θεοδορίδης, *Άρθρα Σταφιδικά*, 1894, *Η Επανάστασις...*, Αν. Στούπης, «Το έτος 1900», *Ελληνισμός* 1/1900, σσ. 5-8, Ιω. Καλοσύτης, *Ελληνισμός* 1/1902, σσ. 58-9.

57. Καζάξης, «Λόγος τέταρτος προς την ελληνική νεότητα», *Ελληνισμός* 7/1898, σ. 247, «Φύλοπατρία», *Ελληνισμός* 11/1900, σ. 514, «Επί τη επετείου εθνική εορτή», *Ελληνισμός* 1/1902, σσ. 62-3, *Ελληνισμός* 4/1902, σ. 205 (Φράγκοι), *Ελληνισμός* 6/1903, σ. 249, Ι. Βαρθαγιάννης, "Moral Insanity", εφημερίδα *Ελληνισμός* 30/7/1909, Σ. Αποστολίδης, «Ξενομανία. Κοινωνιολογική και εθνική σημασία αυτής. Ψυχολογική ανάλυσις των Ξενομανών», *Ελληνισμός* 7/1909, σ. 407.

58. Πολ. Συνοδικός, «Η κατάσταση του Ελληνισμού και τα μέσα της ανορθώσεως», *Ελληνισμός* 10/1900, σσ. 473-7, «Εθνική περιουσιολογή», *Ελληνισμός* 2/1907, σσ. 115-28, 3/1907, σσ. 165-73.

59. Καζάξης, *Εθνική κατήχησις*, 1898, σ. 27, *Φιλοσοφία του Δικαίου και της πολιτείας*, 1892, τ. Β, σ. 300, *Δημοτική παιδείσις και καθολική ψηφοφορία*, 1879, σσ. 113, 24. Βλ. και «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905, σ. 91.

60. Τα παραθέματα: διάλεξη Γ. Κορωναίου, *Ελληνισμός* 2/1902, σ. 111, «1909», εφημερίδα *Ελληνισμός* 2/1/1909, «Μνημόσυνο Γ. Μελισσουργού», *Ελληνισμός* 3/1911, σσ. 189-92. Βλ και Βλ. Σκορδέλης, «Η παρ' ημίν απογοήτευσις», *Ελληνισμός* 2/1898, σσ. 84-5, επιστολή Κ. Χατζηιωάννου, *Ελληνισμός* 3/1900, σσ. 140-1, Καζάξης, πρώτος, όγδοος και δέκατος «Λόγος προς την ελληνική νεότητα», *Ελληνισμός* 3/1898, σ. 102, 1/1899, σσ. 10, 15, 3/1899, σ. 106, «Έκτη Μακεδονική διάλεξις», *Ελληνισμός* 3/1903, σ. 174.

Χωρίς τίτλο, 1987

Heaven, 1985